

Юлія РИСІЧ-ШАФРАНЕЦ (Julia RYSICZ-SZAFRANIEC)

Uniwersytet Wrocławski
University of Wrocław
ORCID 0000-0001-9492-8069
julia.rysicz-szafranec@uwr.edu.pl

Суржик із перспективи вивчення та функціонування (на матеріалі власного соціологічного дослідження)

**Surzhyk from the perspective of study and its functioning
(on the basis of author's sociological research)**

The Ukrainian-Russian diglossia led to the appearance of mixed speech, called surzhyk, in Ukrainian territories controlled by the Russian Empire. As a speech variant along with the dialects, surzhyk developed primarily in the speech of peasants and spread further in the newly built cities of Central, Eastern and Southern Ukraine from the end of the 18th century. According to the language contact theory, surzhyk is a subcode for Ukrainian and Russian common language codes. At the same time, a number of political decisions during the Russian Tsardom and the Soviet empire led to the expansion of its functioning, often to a single language code. In the late 20th century, after the publication of researches on surzhyk, the emphasis was mainly on its negative impact on the national extension of the Ukrainian language. Thirty years of studying this phenomenon already shows the appearance of many linguistic studies, with a dominant of studies that use the descriptive analysis method. This research aims to focus on those opinions and approaches in recent research on surzhyk, which caused a certain resonance in linguistics and which have been continued. Also in this text, we present a vision of further perspective of (socio)linguistic analysis of mixed speech, based on the results of our own sociological survey.

Key words: surzhyk, mixed speech, subcode, Ukrainian language, Russian language, surzhyk speaker

Українсько-російська диглосія спричинила появу змішаного мовлення, званого суржиком, на українських теренах, підконтрольних Російській імперії. Як мовленнєвий варіант нарівні з діалектами, суржик розвивався там насамперед у мовленні селян і поширювався далі в новозбудованих містах Центру, Сходу та Півдня України з кінця XVIII. За теорією мовних контактів, суржик є субкодом стосовно українського та росій-

ського повноцінних мовних кодів. Водночас ряд політичних рішень за часів царату і совіцької імперії спричинили розширення його функціонування почасти до єдиного мовного коду. З появою наприкінці ХХ ст. наукових досліджень суржик акцентувався переважно його негативний вплив на вдержавлення української мови. Тридцятиріччя вивчення цього явища засвідчує вже появу безлічі мовознавчих студій із доміантним описовим методом аналізу. Ця розвідка має на меті сфокусувати увагу на тих поглядах і підходах в останніх розвідках про суржик, що викликали в мовознавстві певний резонанс та одержали своє продовження. Окрім того, на підставі результатів власного соціологічного опитування запропоновано бачення дальшої перспективи (соціо)лінгвістичного аналізу змішаного мовлення.

Ключові слова: суржик, змішане мовлення, субкод, українська мова, російська мова, суржикомовець

Поширений в українському мовленні субкод¹, що постає зі стихійного змішування української та російської мов, більше відомий як суржик, існує понад два сторіччя, з кінця ХVІІІ ст. Щойно у пострадянський час про суржик як щось згубне і небажане для мови новоствореної держави почали говорити масовіше й голосніше – учені, гуманісти, публіцисти. Відтоді протягом наступних більше ніж 20 років це мовлення оцінювалося і вивчалось, засвідчуючи як вкоріненість, так і потенціал для наукового аналізу.

Метою розвідки є наблизити найбільш вартісні та перспективні, на наш погляд, лінгвістичні дослідження суржикомовців за останні понад двадцять років. Крім того, на підставі власного соціологічного опитування, виконаного у вересні 2021 р. серед українських студентів, подати ті їх результати, що унаочнюють функціональне сьогодення суржикомовців і дають змогу розважити дальші перспективи мовознавчого аналізу цього явища.

Вступ

Як явище надзвичайно зіндивідуалізоване, та, попри це, стійке, суржик є предметом наукового зацікавлення серед багатьох мовознавців і гуманістів в Україні та світі.

¹ Важливо також уточнити, що наше розуміння суржикомовців близьке до зарахування цього мовлення до змішаного субкоду (code-mixing). Функціонує цей субкод у безлічі індивідуальних лектів, об'єднаних низкою передбачуваних щодо появи змішаних словоформ. Кількість гібридних словоформ змінюється діахронно (залежно від покоління носіїв) і синхронно (у мовців того самого покоління), що не дає нам підстав розглядати суржик повноцінним мовним кодом. Лише в поодиноких випадках, скажімо, якщо суржик був першою успадкованою дітьми рідною мовою в родинах суржикомовців, можна говорити про суржик як усну форму успадкованої мови. За умов обмеженого мовного каналу літературної української він може мати і писемну форму вираження, функціонуючи при цьому нарівні з другою і т.д. опанованими вповні мовами (наприклад польською).

На думку одного з європейських славістів та україністів, Міхаеля Мозера, першопочатком вивчення суржик у українській постколоніальній лінгвістиці можна вважати *Антисуржик* за загальною редакцією Олександри Сербенської (1994). Саме цим навчальним посібником вже незалежна Україна торувала, на думку М. Мозера, започаткований іще в 1970 р. Володимиром Антоненко-Давидовичем² „нормативний, пуристичний підхід” до гібридного мовлення українців³. У подібному контексті небажаности розглядалося змішування української та російської мов ще в переддержавний період, зокрема в часи українізації 20-х років ХХ ст.⁴, а також у другій половині минулого століття⁵.

Оцінний компонент у багатьох наукових розвідках про суржик у пострадянську добу, з кінця ХХ-го століття і до останнього десятиліття, і справді, характеризує, поза одиничними винятками⁶, праці українських вчених. Простежується це здебільшого в дослідженнях суржик у позиції культури мови та стилістики⁷, меншою мірою – у соціолінгвістичних розвідках про суржик⁸. Суб’єктивний характер чималої кількості досліджень від часу незалежності підкреслює як українська мовознавчиня Ірина Брага⁹, так і зарубіжні славісти, у тім числі українського походження¹⁰. На нашу думку, евалюативність

² Див. детальніше: Б. Антоненко-Давидович, *Як ми говоримо*, Київ 1970.

³ М. Мозер, „Суржик” чи „суржикі”? [в:] „Українська мова”, №1, 2016, с. 28.

⁴ Див., наприклад: М. Гладкий, *Проблема культури українського слова* [в:] „Життя й революція”, №1, 1927, с. 203.

⁵ Див., наприклад: В. Чапленко, *Децо про мову*, Нью-Йорк 1959, с. 57, 60; Р. Смаль-Стоцький, *Українська мова в советській Україні*, Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж 1969, с. 262.

⁶ Мова, зокрема, про такі статті іноземних авторів: А. Окара, *На захист російської мови. Полтавський “суржик” та духовне плебейство* [в:] „І”, №22, 2001; N. Bernsand, *Surzhyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology* [in:] „Forum”, nr 17, 2001, s. 38–47

⁷ Тут варто назвати таких авторів, як: С. Єрмоленко, *Культура мови на щодень*, Київ 2000; С. Караванський, *Секрети української мови*, Київ 1994; А. Погрібний, *Суржикізація* [в:] „Урок української”, №1-2, 2005, с. 9–13; О. Пономарів, *Культура слова: мовностилістичні поради*, Київ 2001; О. Сербенська, *Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити*, за ред. О. Сербенської, Львів 1994.

⁸ Див. для прикладу такі праці: Л. Ставицька, *Суржик: суміш, мова, стиль?* [в:] *Динамизм соціальних процесів в постсоветском обществе*, Ч 1: Філологічні науки, № 2, 2001, с. 102–119; Л. Ставицька, В. Труб, *Суржик: суміш, мова, комунікація* [в:] *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*, Київ 2007, с. 32–120; Л. Масенко, *Суржик: Між мовою і язиком*, Київ 2011.

⁹ І. Брага, *Суржик у соціолінгвістичному вимірі* [в:] „Вісник ЗНУ. Серія Філологічні науки”, №1, 2012, с. 84.

¹⁰ Див. для прикладу: У. Долешаль, В. В. Дубичинський, Т. Ройтер, *Суржик: лексико-грамматический и соціолінгвістический анализ (на матеріалі аутентичних записів телепередачі)* [в:] „Русский язык в научном освещении”, №2 (22), 2011, с. 247; Т. Курохтіна, *К вопросу об определении понятия „суржик”* [в:] „Славяноведение”, №3, 2012, с. 96; А. Danylenko, *Iazychie and Surzhyk: Mixing Languages and Identities in the Ukrainian Boderlands* [in:] *The Palgrave Handbook of the Slavic Languages, Identities and Borders*, pod red. Tomasz Kamusella, Motoki Nomachi, Catherine Gibson, London 2015, XXII, p. 87–88.

в описі цього явища є зрозумілою: заангажованим українським мовознавцям, культурологам важко лишити елемент оцінки, спостерігаючи за стійкістю суржику поруч із крихкою стабілізацією державної позиції української мови, що досі „бореться” за свій престижний статус із російською мовою, а за позиції в побутовому мовленні – також з суржигом. Тим не менше ми виходимо із засадничої позиції про вартісність, у першу чергу, студій з домінантним описовим методом дослідження, тож зупинятимемося далі на тих працях, у яких, на наш погляд, переважає саме цей підхід, хоча і усвідомлюємо, що відбір цих праць вже містить елемент суб’єктивної оцінки.

Послуговуючись надалі саме цією термінологією – описово-оцінний підхід замість нормативний (як у М. Мозера), та описовий замість ненормативний – зазначимо, що з моменту теоретичного осмислення суржику (а цим моментом є для нас 2000 р. і поява студії про суржик американського славіста Майкла Флаєра) і донині оприявнилися в лінгвістиці два провідні шляхи у його вивченні: по-перше, суржик з позиції об’єкта мовознавчої уваги (1), по-друге, суржик як предмет лінгвістичного та соціолінгвістичного аналізу (2).

Говорячи про перший з названих шляхів, варто згадати про роботи уже згадуваних вчених М. Мозера (2016) та І. Браги (2012), а опріч того: Анни Вершик (2010), Л. Масенко (2011), Тетяни Курохтіної (2012), Тетяни Фудерер (2013), Людмили Томіленко (2014). Аналіз суржику як мовного явища чи вираженого тільки в мовленнєвій площині (тобто другий шлях лінгвістичного зацікавлення) можна зустріти в багатьох працях, серед значущих: Тетяни Кузнецової (1999), Майкла Флаєра (2000), Лаади Біланюк (2004), Артура Брацького (2009), Сальваторе Дель Гаудіо (2010), Лариси Масенко (2011), М. Мозера (Moser 2016), Урсули Долешаль, Володимира Дубічинського, Тільманна Ройтера (2011, 2016, 2020), Ольги Шевчук-Клюжевої (2015), Оксани Данилевської (2015), Герда Гентшеля (2008, 2018) й Олександра Тараненка (2008, 2013, 2015, 2021), Олесі Палінської (2018, 2021), Світлани Соколової (2021) та ін. Безперечною вартістю студій цих авторів вважаємо залучення ними до лінгвістичного аналізу записів мішаного мовлення та/або багатотисячних корпусних даних гібридних словоформ. Не маючи змоги прокоментувати постулати кожного з цих та інших учених, зупинимося на тих авторах і розробках, що стали поштовхом до наслідування та полеміки в науковому осмисленні суржику.

Класифікації суржику (суржиків)

Першим зразком аналізу суржикового мовлення з метою підтвердити тезу про множинність суржиків або наявність мінімум 3-ох різних його видів, є дослідження американського славіста Майкла Флаєра з 2000 р. *Suržyk*:

*The rules of engagement*¹¹. У результаті аналізу нагромадженого фактажу учений виділив три гібриди суржика відповідно до території розповсюдження й мовної основи змішування, а саме: 1) західноукраїнський гібрид на базі української з домішками польської мови (т.зв. українсько-польський суржик); 2) центральноукраїнський гібрид на основі української мови з домішками російської (т.зв. українсько-російський суржик) та 3) східноукраїнський гібрид на основі російської мови з домішками української (т.зв. російсько-український суржик). При цьому як найбільш поширений М. Флаєр визнав саме центральноукраїнський суржик, після опису якого дійшов висновку про системний характер кожного з гібридів, що підтверджується творенням змішаних форм і слівформ за певними ustalеними правилами¹².

Застосована М. Флаєром методологія, а також висновки його досліджень мали в українській та європейській лінгвістиці своїх продовжувачів. Так, із множинністю та небезладністю в творенні суржика погодився український вчений Віталій Радчук (2000), тезу про певну конвенцію як першу сходинку до систематизації суржика найпоєднованіше обґрунтовує і донині Г. Гентшель (2008, 2018). Від першої запропонованої М. Флаєром класифікації (за 10 років спрощеної ним же до одного найбільш розповсюдженого суржика¹³) відштовхувалися у своїх дослідженнях також У. Долешаль, В. Дубічинський і Т. Ройтер (2011, 2016).

На базі методики ареальної фіксації суржикового мовлення працював за понад 10 років після публікації М. Флаєра польський україніст Артур Брацкі (2009), доповнивши аналіз усного мовлення також письмовими зразками суржика, зібраними під час польових досліджень в Україні. Щоправда, на відміну від американського колеги, після детального дослідження автентичних записів на різних мовних рівнях, А. Брацкі остаточно доходить зовсім іншого висновку: про абсолютну неперспективність кодифікації суржика як явища позасистемного (фактично – набору ідіолектів), що, як субкод, є перехідним етапом на шляху розпрацювання розмовної української мови. Нерозвиненість останньої і компенсують, на думку вченого, суржикізм в їх множинних індивідуальних варіаціях¹⁴.

¹¹ M. S. Flier, *Surżyk: The rules of engagement* [w:] „Harvard Ukrainian Studies”, nr 22, 2000, s. 113-136, Цит. за: M. S. Flier, *Surżyk or surżyks?* [w:] *Belarussian Trasjanka and Ukrainian Surżyk. Structural and social aspects of their description and categorization*, Oldenburg 2008, s. 39–56.

¹² M. S. Flier, *Op. cit.*, 2008, s. 40–45.

¹³ У поданій вище публікації з 2008 року, оцінюючи історично-інтерферентну типологію суржика Л. Біланюк, М. Флаєр остаточно ствердив, що як виділювані ним раніше 3 гібриди, так і 5 суржиків Л. Біланюк зводяться лише до одного, власне центральноукраїнського суржика. Аргументуючи, учений ствердив, що саме цей українсько-російський суржик (з „українізацією” російських слівформ і форм) співвідноситься з умістом наукового терміна „суржик” і як єдиний виявляє системні та структурні ознаки (*Ibidem*, s. 53).

¹⁴ A. Bracki, *Surżyk. Historia i Teraźniejszość*, Gdańsk 2009, s. 96.

Подібну тезу постулює також М. Мозер у статті-полеміці з М. Флаєром з 2016 року, що символічно теж повторює і назву публікації американського мовознавця з 2008 року: „Суржик” чи „суржики”? (2016). Проаналізувавши записи суржикового мовлення, подані С. дель Гаудіо, а також російськими дослідниками, М. Мозер у підсумку заперечив будь-яку нормативність чи системність у гібриді, що є, за ним, лише індивідуальним способом мовлення поміж „чистими” українською та російською мовами чи, навіть, діалектами цих мов¹⁵.

Якщо згадані вище М. Флаєр, А. Брацкі, М. Мозер спиралися на реальному лінгвістичному аналізі суржикового мовлення з метою виділити в ньому системні (асистемні) характеристики чи з наміром скласифікувати його різновиди, то часопросторова типологія суржиків, запропонована в 2004 р. американською дослідницею Л. Біланюк, вирізняється антропологічною перспективою. На базі автентичних ілюстрацій мішаного мовлення і фактажу з літератури, спираючись на історичні факти та джерела, учена пропонує наступну множинність суржиків: 1) суржик урбанізованих селян (Urbanized Peasant); 2) сільський суржик (Village dialect); 3) суржик радянської епохи (Sovietized Ukrainian); 4) міський суржик білінгвів (Urban bilinguals) у радянській і пострадянській час; 5) суржик у незалежній Україні (Post-independence)¹⁶.

Перші два типи суржиків Л. Біланюк відносить за часом появи до XIX століття і процесів активної міграції сільського населення в заможніші й індустріальніші міста, хоч також зазначає, що сільський суржик формувався вже раніше, навіть із кінця XVIII ст. під впливом царської політики русифікації адміністративних одиниць і війська. Третій тип зараховує до початку 30-х років XX ст. й заміни українізації русифікацією, зокрема й на словниковому рівні. Два останні типи характеризуються вже сталим змішуванням української та російської мов з перемиканням кодів в усному мовленні та належать за часом до кінця XX–початку XXI ст. Прикметно, що останнім типом суржиків дослідниця маркує передусім мову українських політиків і представників бізнес-класу¹⁷.

Класифікація Л. Біланюк має змішаний часопросторовий характер й укладена за принципом двох дихотомій: 1) „місто-село” з урахуванням передусім просторової засади типологізації та 2) „радянський-пострадянський” – за показником часу. Саме ця непослідовність, а також обмеження суржиків 5-ого типу до незначної, хоч виразної соціально-політичної групи носіїв/творців, критикувалися провідними українськими соціолінгвістками Л. Масенко і Л. Ставицькою¹⁸. Попри це, обґрунтування історичного принципу до вивчення суржиків знайшло своє відображення також у наступних розвідках славістів.

¹⁵ М. Мозер, *Op. cit.*, с. 50.

¹⁶ L. Bilaniuk, *A typology of suržyk: Mixed Ukrainian-Russian language* [w:] „International Journal of Bilingualism”, nr 8/4, 2004, s. 415–422.

¹⁷ *Ibidem*, s. 421.

¹⁸ Л. Масенко, *Op. cit.*, с. 60; Л. Ставицька, *Op. cit.*, s. 108.

Українсько-російський суржик з функцією діалекту

Так, на мовно-історичному принципі формування суржиків наголошує в багатьох публікаціях україніст італійського походження Сальваторе Дель Гаудіо. Після появи в 2010 р. монографії вченого *On the Nature of Suržyk: A Double Perspective* (2010), С. Дель Гаудіо послідовно обстоює ідею про прототипний українсько-російський суржик¹⁹. Цей прототип, на його думку, має діалектне походження:

„[...] аргументація на підтримку нашої теорії виходить з припущення, що кожна стандартна (літературна) мова була на певному етапі свого розвитку результатом діалектного компромісу; відповідно ті діалектні елементи, які не влилися до української стандартної літературної мови, мали прямувати в іншому напрямку”²⁰.

Таким напрямком С. Дель Гаудіо вважає утворення суржиків з кінця XVIII ст., що на сьогодні виконує функції діалекту (не просторіччя чи просто-розмовної мови), для суржикомовних містян центрально-східних і північних регіонів України²¹. Просторіччя, наголошує дослідник, можливе за умови переваги української мови в усіх сферах державної та міжлюдської комунікації, а отже – лише в західних областях України²².

З одного боку, ідея спроби можливість віднесення більшої частини з наявних у суржиків лексем до діалектних, розповсюджених ще раніше в різних українських регіонах, критикувалася рядом інших славістів, зокрема М. Мозером і Л. Масенко²³. З іншого боку, вартість висновків, до яких дійшов дослідник після аналізу суржиків на базі північно-східного й поліського фактажу, полягає в переосмисленні питання суржикізму і в підкреслюваній ученим потребі зібрання та укладення корпусу сталих елементів прототипу.

Подібно до С. Дель Гаудіо, ряд інших учених також замислювалися у своїх дослідженнях суржиків над тим, чи кожний русизм є *a priori* суржикізмом, а також, чи вважати суржик третьою з-поміж наявних в Україні мов. Скажімо, у кількох розробках суржиків і трасянки, здійснених на підставі автентичних записів групою славістів на чолі з російським мовознавцем Ніколаєм Вахтіним,

¹⁹ За лексичним наповненням і гібридизацією на граматичному рівні цей термін „українсько-російський суржик”, обґрунтований як ідіом О. Тараненком (див.: О. Тараненко, *Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського „суржиків”* (VPC): сукупність ідіолектів vs. соціолект [w:] „Studia Slavica Oldenburgensia”, nr 21, 2013, s. 27–60), найбільш наближений до прийнятого М. Флаером центральноукраїнського типу суржиків як базового.

²⁰ С. Дель Гаудіо, *Взаємодія між суржиком і діалектами* [в:] „Мова і культура”, nr 13/8(144), 2010, с. 140.

²¹ S. Del Gaudio, *Українсько-російська смешанная речь „суржик” в системе взаимодействия украинского и русского языков* [w:] „Slověne”, nr 2, 2015, s. 219.

²² *Ibidem*, s. 220.

²³ Див.: М. Moser, *Op. cit.*, s. 29.

іще в 2003 році запропоновано кодифікувати суржик задля підтвердження тези про належність його до т.зв. нових мов²⁴. Питання про можливе застосування термінів „нова третя мова” чи „гібридна мова” у стосунку, зокрема, до суржику згадано вперше в публікації Г. Гентшеля з 2008 року²⁵. У пізніших його розробках зустрічається також термін „мезолект” на позначення суржику чи трасянки²⁶.

„БРСР и УРСР²⁷ относятся к одной из распространенных в Европе моделей смешения, которая складывается из преобладающих в общественной жизни литературных кодов в роли акролектов и из их местных языковых разновидностей (говоров в роли базилектов). Последние, часто утрачиваемые в связи с урбанизацией, оставляют всё же свои значительные следы в смешанных мезолектах”²⁸.

Виразним акцентом в усіх працях Г. Гентшеля та інших репрезентантів Ольденбурзької школи щодо суржику є переконання в тому, що, по-перше, як українське змішане мовлення, так і білоруська трасянка розвинулися і формуються в межах систем української та білоруської мов; по-друге, не є явищами хаотичними та спонтанними. Обґрунтування небезсистемності обох мезолектів проводилося цим ученим за допомогою морфологічного, фонологічного та морфемного аналізу гібридних словоформ у суржику й трасянці, чисельністю до 400 тисяч одиниць в обох субкодах (2008, 2018). У результаті докладного аналізу Г. Гентшель доходить висновку: „Смешанные мезолекты в речи чрезвычайно вариативны, однако вовсе не хаотичны: спонтанное „смешивание” налагается на конвенционализированное”²⁹.

Такі висновки, хоча й підкріплені кількасоттисячною корпусною базою гібридних форм, тим не менше дискутуються рядом українських мовознавців. С. Соколова пояснює відмінний в українській лінгвістиці погляд на суржик як на діа(мезо)лект чи гібридну мову тим, що вітчизняні лінгвісти перебувають у цьому мовному середовищі на щодень:

„Деякі дослідники суржику і трасянки (передусім зарубіжні, які не стикаються з ними повсякчасно у своєму повсякденному спілкуванні) розглядають

²⁴ Маємо на увазі передусім таких дослідників і їх праці, як: Н. Вахтин, *Отчет по результатам исследовательского проекта „Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве”*, <http://old.eu.spb.ru>, [20-06-2019]; О. Жиронкина, *Лізла баба по леснице, упала з драбини: Заметки о языковой ситуации на Украине* [в:] „Отечественные записки. Журнал для медленного чтения”, nr 1, 2007, s. 284–295.

²⁵ G. Hentschel, *On the Development of Inflectional Paradigms in Belarusian Trasjanka: the Example of Demonstrative Pronouns* [w:] *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Suržyk: Structural and social aspects of their description and categorization*, Oldenburg 2008, s. 99.

²⁶ Г. Хентшель, *Белорусская „трасянка” и украинский „суржик”: об основных различиях в степени влияния русского языка* [в:] „Przegląd rusycystyczny”, nr 2/162, 2018, s. 194.

²⁷ БРСР та УРСР в перекладі українською – це білорусько-російське змішане мовлення та українсько-російське змішане мовлення, відповідно.

²⁸ Г. Хентшель, *Op.cit.*, s. 193–194.

²⁹ *Ibidem*, s. 195.

їх як окремі мовні субкоди – своєрідні піджини – і намагаються відповідно вивчати їхню структуру та варіативність (Del Gaudio, 2010; Flier, 2008) і ареальне поширення елементів (Hentshel, 2008), тобто застосовують до них методи і принципи класичної діалектології, висновки якої передусім базуються на вивченні конкретних текстів, пов'язаних із певною територією. [...] На жаль, зусилля українських дослідників ще не об'єднані навколо створення єдиної текстової бази даних. Натомість вони постійно перебувають у цьому мовному середовищі, яке доступно їм для включеного спостереження навіть незалежно від їхнього бажання. Ймовірно, саме тому українські і білоруські мовознавці переважно розуміють системність своїх мішаних кодів дещо відмінно від зарубіжних дослідників”³⁰.

Услід за В. Трубом та Л. Масенко, учена додає, що ця позірна системність є лише „...пасивним володінням лексичним запасом літературних мов”³¹.

У цілому, як можна зауважити з викладеного вище спрощеного огляду кількох знакових студій із лінгвістичного трактування суржику, гіпотези низки зарубіжних вчених частково не приймаються або полемізуються в середовищі українських мовознавців. Натомість застосовані європейськими дослідниками описова (корпусна) методологія в аналізі, а також зібрана джерельна база суржику, є цінністю для лінгвістики, що не дискутується (як слушно підкреслила також С. Соколова). Безсумнівною вартістю є також найчастіше практиковані зарубіжними вченими соціологічні методи нагромадження знань про суржик – за допомогою відкритих глибинних інтерв'ю та закритих питальників, ужитих із метою оприятити і оцінку цього мовлення в українському суспільстві, і його поширеність.

Змішане мовлення під кутом зору соціолінгвістики

В останні 10 років з'явилася низка соціолінгвістичних студій, що унаочнюють суспільну й індивідуальну візію про суржик та засвідчують функціонування змішаного мовлення у повсякденних мовних практиках українців різних регіонів. Поява цих розробок, як вважаємо, стала черговим етапом на шляху об'єктивізації навколосуржикової полеміки. З-поміж усіх робіт, котрі меншою або більшою мірою базувалися на даних, зібраних внаслідок відкритого і закритого анкетувань, зупинимось на тих, у яких порушувалося питання ставлення мовців до гібридного субкоду й унаочнювалися дані про розповсюдженість суржику в різних областях.

Так, у 2011 році група вчених, а саме: У. Долешаль, В. Дубічинський і Т. Ройтер – опублікувала підсумки здійсненого соціологічного опитування та

³⁰ С. Соколова, *Лінгвальні та позалінгвальні аспекти функціонування суржику в Україні* [в:] „Slavia Meridionalis”, nr 21, 2021, s. 2.

³¹ *Ibidem*, s. 4.

лексико-граматичного аналізу суржикового мовлення, запропонованого для фоно-оцінки студентам і викладачам філологічних факультетів з Харкова та Херсона. Записи суржиків взято з популярної на той час телепередачі *Ключовий момент*. Метою анкетування було, між іншим, накопичити інформацію про декларовану респондентами рідну мову й зібрати оцінні твердження щодо запропонованого запису. Як базовий, прототипний суржик цими вченими взято центральноукраїнський гібрид, згідно з першою класифікацією М. Флаєра³². Результати опитування засвідчили, зокрема, що: 1) у Херсоні кілька респондентів назвали рідною мовою суржик; 2) майже третина україномовних опитаних зарахувала пропонований фрагмент запису до української мови з помилками; 3) російськомовні респонденти частіше і точніше відрізняли чисту українську мову від суржиків³³.

За 5 років, у 2016 р., ця ж група дослідників поширила опитування ще й на місто Чернівці, де наданий для оцінки відеофрагмент тієї ж передачі був оцінений як суржик 76% опитаних україномовних респондентів, котрі задекларували рідною саме українську мову. У Херсоні та Харкові ці показники були помітно менші: половина і майже 40%, відповідно³⁴.

Найістотнішими висновками за результатами обох анкетувань виявилися такі: 1) „навіть невелика кількість об’єктивних суржикізмів надає респондентам достатньо підстав уважати проаналізований текст суржиковим”, що назагал засвідчує негативне ставлення філологів до суржиків³⁵; 2) суржик – просторозмовний різновид української мови, некодифікований та варіативний, залежно від регіону або носія, проте такий, що виконує в носіїв функції мовного коду³⁶.

Підтвердження останньої тези можна знайти також в наступному важливому опитуванні, закрито-відкритого типу, котре в 2015–2021 рр. здійснили О. Тараненко й Г. Гентшель, залучаючи до аналізу відповіді понад двох з половиною тисяч мешканців сіл, смт і малих міст (назагал 130 населених пунктів) у 14 українських областях із центру, сходу й півдня України. На підставі тверджень респондентів про використання ними, їхнім оточенням та родиною трьох мовних кодів – українського, російського та змішаного – виокремилися 5 груп областей з трьома типами мовної домінації: (I) – Хмельницька, Черкаська та (II) – Житомирська, Кіровоградська, Київська, Полтавська, Вінницька, Чернігівська області як групи з доміантою українського коду; (III) – Дніпропетровська, Сумська та Одеська області, де саме суржик превалює над двома іншими

³² У. Долешаль та ін., *Op. cit.*, с. 250.

³³ *Ibidem*, с. 262–265.

³⁴ V. Dubichynskyi, T. Reuther, U. Doleschal, *Суржик: лексичний аспект (на матеріалі телепередачі „Ключовий момент”, лексикографічних джерел XIX–XXI стст. і результатів анкетування)* [w:] „Linguistica Copernicana”, nr 13, 2016, s. 358–360.

³⁵ *Ibidem*, s. 360.

³⁶ У. Долешаль та ін., *Op.cit.*, s. 248, 265.

мовами; (IV) – Херсонська, Харківська; (V) – Миколаївська області з перевагою російського мовного коду над суржиком чи українською³⁷. Прикметно, що суржик в цьому опитуванні названо „українсько-російським змішаним мовленням” (УРЗМ) з метою уникнути негативної конотації, яку має слово „суржик”.

Загалом же підсумки анкетування виявилися промовистими з точки зору поширеності УРЗМ як мови повсякденного використання: у двох областях – Дніпропетровській і Сумській – суржик уживають на щодень більше 80% опитаних, в інших відсоток коливається від 60% до трохи більше 20%³⁸. Беручи до уваги перші, ще на початку ХХІ ст.³⁹ зафіксовані соціологами твердження українців про послуговування суржиком на рівні від 3% до найбільше 20%, ці результати показують значний зріст уживання змішаного мовлення, що і дало дослідникам підстави виділити суржик в окремих, з м і ш а н и й код.

Спираючись на зібрані в межах описаного проєкту відповіді, наступна група українських та німецьких вчених – О. Палинська і Т. Кузнецова – оприлюднила в 2021 р. дані з питань, що увиразнюють не лише функціонування, а і ставлення до суржику (зокрема в публічній комунікації). Ці вчені теж користувалися терміном „українсько-російське змішане мовлення”. До взятих за базові 2229 відповідей респондентів, одержаних раніше в анкетуванні мешканців 14 областей, додатково залучено 216 відповідей, наданих у відкритих і глибинних інтерв’ю з тими, хто визнав, що хоча б інколи використовує змішане мовлення. У підсумку ставлення респондентів до використання УРЗМ в публічному просторі не підтримали майже 61% анкетованих⁴⁰. У відповіді ж на питання, чи носій суржику може стати успішною людиною, „подавляющее большинство опрошенных” висловилося, що суржик тут не перешкода⁴¹. Найбільш лояльне ставлення до УРЗМ висловили мешканці третьої групи попереднього соціолінгвістичного дослідження, які належать до ареалу з перевагою саме змішаного коду⁴². Це, нагадаю, Дніпропетровська, Сумська та Одеська області. Своєю чергою, віковий зріз унаочнив, що „чем моложе респонденты, тем менее они склонны

³⁷ G. Hentschel, O. Taranenko, *Bilingualism or tricolalism: Ukrainian, Russian and „Suržyk” in Ukraine. Analysis and linguistic-geographical mapping* [w:] „Die Welt der Slaven”, LXVI, s. 268–299, цит. за: О. Палинська, Т. Кузнецова, *Українсько-російська змішана мова в публічному просторі* [w:] „Linguistica Comeniana”, nr 18, 2021, s. 88.

³⁸ Г. Хентшель, О. Тараненко, *Мовний ландшафт України: українська мова, російська мова, „суржик” (уживаність – мовна компетенція – національне позиціонування)* [в:] „Мовознавство”, nr 4, 2015, с. 10–11.

³⁹ Тут мова йде про результати двох опитувань, виконаних на початку ХХІ ст. Київським міжнародним інститутом соціології та центром „Демократичні ініціативи” у східно-центральної та південних областях (див. детальніше: В. Хмелько, *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності* [в:] „Наукові записки НАУКМА”, 32: *Соціологічні науки*, 2004, с. 3–5).

⁴⁰ О. Палинська, Т. Кузнецова, *Op. cit.*, с. 90.

⁴¹ *Ibidem*, с. 95.

⁴² *Ibidem*, с. 94.

отрицать возможность использования УРСР публично”⁴³. Доволі передбачуваним висновком, дотичним сфери функціонування суржика, був теж такий: „Естественной сферой использования смешанной речи являются ситуации „солидарности” и неформального общения”⁴⁴.

Усі згадані в цьому розділі соціолінгвістичні розвідки, поза вагомістю в презентації різних українських регіонів, важливі й спробою „надати слово” автентичним носіям змішаного мовлення. Поза тим, вихідні дані дозволили переліченим науковцям підтвердити початкову гіпотезу (або дійти висновків) про наявність в Україні триглосії на підставі частотного використання суржика як мови спілкування в родині й побуті. Виконане того ж 2021 року наше власне опитування засвідчило цілковитий збіг із вищеподаним коментарем про лояльність молоді до суржика, натомість унаочнило відмінні результати в питанні про поширення суржика серед мешканців Дніпра та околиць (а особливо молодого покоління мовців), відтак, теж спонукало до висунення дещо інших висновків.

Суржик в оцінці мовців (за підсумками власного соціологічного дослідження)

Проведене нами анкетування студентів-першокурсників у містах Дніпро (тут брали участь студенти ДНУ, Університету митної справи та фінансів і НТУ „Дніпровська політехніка”), Запоріжжя (ЗНУ) та Херсон (ХДУ)⁴⁵ у вересні 2021 р. дало можливість дізнатися про функціонування суржика й української та російської мов у межах трьох поколінь мовців. Хоч засадничо соціологічне опитування спрямовувалося на виявлення мовленнєвих практик, у тім числі з використанням суржика, серед 18-20-річних українців, то розширення питального спектру дозволило побачити і певні зрушення в послуговуванні українською мовою українцями середнього покоління.

Участь у цьому опитуванні взяли 158 респондентів віком 18-20 років. З них лише 12 осіб (тобто приблизно 8%) мали на момент анкетування повну вищу освіту, своєю чергою 144 особи, або 91% – неповну. Усі респонденти були студентами першого курсу бакалаврського циклу навчання. За ознакою статі переважали представниці жіночої – 96 осіб (61%), з огляду на здебільшого жіноче представництво на філологічних факультетах ДНУ, ЗНУ та ХДУ; анкетованих чоловічої статі виявилось 60 осіб, або 38%.

На питання про місце проживання під час навчання майже 44% всіх опитаних відповіли, що живуть з батьками в місті, де цим містом є обласний центр

⁴³ *Ibidem*, с. 101.

⁴⁴ *Ibidem*.

⁴⁵ Далі в таблицях з кількісними показниками будуть застосовані скорочення, наприклад ХДУ-філ чи Дніпро-нефіл на позначення філологічних і нефілологічних спеціальностей, відповідно.

(Херсон, Запоріжжя та Дніпро). Трохи більше 38% проживають у цей час у гуртожитку в цих же містах, решта – на знімних квартирах чи з батьками в селі під містом (таких від 4% до майже 8%, і найбільше – з Запоріжжя). Відповідь на це питання засвідчила перевагу міського мовного середовища у період навчання, причім це середовище в пропорційному вимірі є „на користь” опитаних мешканців міста Дніпро, адже з них понад 56% живуть там з батьками. Тим часом респонденти з Херсона чи Запоріжжя є мешканцями цих міст лише у 31%-32%.

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
38% гуртожиток, 31% місто/батьки, 15% орендоване житло (далі ор.ж. – автор), 7,7% село чи смт, 8,3% без відповіді	44% гуртожиток, 32% місто/батьки, 20% ор.ж., 4% без відповіді	56,5% батьки/місто, 43,5% гуртожиток	56% батьки/місто, 29% гуртожиток, 9% ор.ж., 1% батьки/село, 5% без відповіді	майже 44% – батьки/місто, 38,6% гуртожиток, 17,4 % ор.ж.

Таблиця № 1. Місце проживання респондентів під час навчання

Своєю чергою, місцем проживання опитаних поза навчальним процесом задекларовано: обласний центр – 31,75%, районний центр – 32%, село або селище міського типу – майже 33,4%. Як бачимо, саме міське середовище домінує в позанавчальний час, адже райцентри і облцентри разом становлять майже 64%. Чи перевага міста має вплив на вибір мови або мовлення опитаних в цілому? І чи цей вибір респонденти змушені робити в різних локалізаціях: скажімо, залишаючи місто й повертаючись до сіл на вихідні або після сесії? Розгорнене пояснення дали нам відповіді на наступні питання з анкети:

1. Якою мовою чи, можливо, суржиком Ви спілкуєтеся зі знайомими Вашого віку?

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	Дніпро-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
46% російська (далі рос – авт.), 31% суржик (далі С — авт.), 23% різні змішування суржику з російською та українською мовами	40% рос, 48% С, 8% рос/укр, 4% різні змішування	48% рос, 35% С, 17% українська (далі укр – авт.),	73% рос, 24% С, 1% укр, 2% різне	51,75% рос, 34,5% С, 4,5% укр, 2% рос/укр, 7,25% різні змішування

Таблиця № 2. Мова/суржик, якою розмовляють опитані зі знайомими, одноклітками.

Як бачимо з таблиці № 2, українською говорить лише 4,5% молоді (найбільше – майбутні філологи з ДНУ); перемикання кодів російської та української мов замість їх змішування, як це відбувається у суржикомовців, застосовують 2% опитаних першокурсників (найбільше – респонденти з Херсона). Російською ж спілкуються між собою майже 52% анкетованих.

2. Якою мовою чи, можливо, суржиком Ви спілкуєтеся з батьками та родичами старшого віку?

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
61,5% рос, 31% С, 7,5% без відповіді	52% С, 44% рос, 4% укр	56,5% рос, 34,5% С, 9% укр	67% рос, 22% С, 8% укр, 1% рос/укр, 2% без відповіді	57% рос, 35% С, 5,25% укр, 0,25% рос/укр, решта без відповіді

Таблиця № 3. Мова/суржик, якою опитані розмовляють з батьками, дідусями та бабусями

Як бачимо з цих відповідей, кількість суржикомовців незначно зросла – на 0,5%, проте суттєвіше, на 5%, збільшилося число студентів, котрі вдома, з 40-50-річними батьками та, відповідно, 60-70-річними бабусями/дідусями спілкуються російською, – це понад 57%. У відповіді на це питання і простежується, на наш погляд, вплив міста, де живе з батьками понад 56% респондентів (Дніпро, Херсон і Запоріжжя є містами з перевагою російської мови в побуті та в невимушеній комунікації загалом). Українською надалі говорять удома фактично вдесьтеро менше, адже тільки 5,25%.

Як же виглядають пропорції в послуговуванні суржиком, українською та російською мовами самими батьками й рідними похилого віку?

3. На питання, якою мовою чи суржиком розмовляють батьки вдома та на роботі (знак „/” у таблиці далі – авт.), відповіді були такі:

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
рос/укр 38%, рос 15%, укр 15%, С – 7,7%, С/укр 7,7%, С/рос 15%, 1,6% без відповіді	28% рос/укр, 16% С, 16% С/укр, 20% рос, 20% – різні змішування, типу С/рос чи С/рос та укр	43,5% рос/укр, 26% рос, тільки С – 17%, по 4% укр та С/укр, 5,5% без відповіді	39% рос, 38% рос/укр, 9% С/укр, 6% С, 4% С/рос, 3% укр/рос, 1% без відповіді	Майже 37% рос/укр, 25% рос, 5,5% укр, тільки С – майже 7,7%, С/укр – 9%, С/рос – 7,75%, решта – різне

Таблиця № 4. Мова/суржик, якою послуговуються батьки вдома / на роботі

62% батьків опитаних першокурсників так чи інакше вживають більше російської, хоча від 37% до 38% з них використовують на роботі українську, що може засвідчувати позитивну динаміку надалі, адже вважаємо такі дані одним з проявів дії т.зв. *Мовного закону*⁴⁶ 2019 року. Найменша кількість російської в мовленні батьків простежується в запорізькому регіоні, де, нагадаємо, 44% респондентів не є мешканцями самого Запоріжжя, лише його околиць. Своєю чергою, лише суржигом найбільше говорять батьки респондентів з Херсонщини – 16% порівняно до 6-7% в Запоріжжі чи Дніпрі. Тільки українською спілкуються на запорізькій, херсонській і дніпровській землях разуче мало, адже лише 5,5% 40-50-річних батьків анкетованої молоді, хоча, якщо додати до цієї кількості 7,7% тих, котрі вдома послуговуються суржигом, число потенційно україномовних українців середнього покоління могло б зрости до 14,5%.

Водночас на питання, якою мовою чи суржигом говорять бабусі й дідусі (без розрізнення на дім та роботу, адже багато з них може бути вже на пенсії), відповіді унаочнили дещо відмінні результати:

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
31% С, 23% рос, 15% С/рос, 21% – різні інші змішування, 10% без відпо- віді	По 24% рос, С та змішування на зразок С/С та укр чи С/С та рос, 28% без відпо- віді	С 30%, рос 22%, С/укр 9%, рос/укр 4% (де рос — у дідуся, а укр – у бабусі), 17% змішування С та С/рос, 14% без відпо- віді	42% рос, 26% С та С/рос, 9% укр, 1% хустський діалект, 1% рос/укр, 5% без відповіді	27,75% С, 27,75% рос, різноманітні змішування суржику та рос/ укр – 22%; 3,25% укр, 1,25% рос/укр, решта – без відповіді

Таблиця № 5. Мова/суржик, якими спілкується старше покоління опитаних

Так, не була несподіванкою вкотре критично мала маса мовців похилого віку, що послуговуються тільки українською (3,25%). Натомість дзеркальна відповідність суржику та російської, де в містах суржикомовних представників 2-ого покоління виявилось навіть більше ніж російськомовних, є вже свідченням того, який відсоток суржикомовців став і може стати мовцями з перевагою російської в побуті, за несприятливих для одержавлення української мови обставин. Якщо 3-є покоління вживає суржик лише в понад 7% (див. таблицю № 4) на протигагу 27% в їхніх батьків, така одногенеративна динаміка в бік переходу на російську мову засвідчує, наскільки важливим

⁴⁶ Тут і далі в тексті статті використовуємо перифрастичну назву *Мовний закон* до документа, ухваленого 2019 р.: *Закон України „Про забезпечення функціонування української мови як державної”*.

є послідовне „опрестижнювання” української на державному рівні та, особливо, у сферах культури та освіти.

Якщо пригадати, скільки процентів опитаної молоді, тобто 4-го покоління мовців, уживають суржик між собою чи з рідними, то в обох вікових категоріях це була третина теперішніх 20-річних українців, а більша половина з них, принаймні у відповідях, нотувала використання зі знайомими та родиною російської мови. Чи зі зміною соціального статусу та/або формалізацією комунікації, число молоді, котра вживає російської / суржику в побуті, зменшиться? Гіпотетично це можливо, якщо взяти до уваги мовні практики батьків, які знизили використання суржику і послуговуються все частіше українською на роботі? Більш-менш точну відповідь на це питання ми намагалися знайти, запитавши, як говорять молоді люди вдома та, наприклад, в університеті.

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
31% рос, 15% рос/укр, 31% С/рос та укр, 23% без відповіді	По 24% рос та С/рос; 16% С, 12% С/укр, 24% різні змішування суржику та російської й української, де українська – в університеті	48% рос/укр, по 17% рос та С/укр, по 9% С/укр та С	65% рос, 12% С/рос або укр, 5% С, 3% рос/укр, 2% укр, 13% без відповіді	34,25% рос, 16,75% С/рос, 16,5% рос/укр, 5,25% С/укр, 3,5% С, 0,5% укр, решта – різне

Таблиця № 6. Мова/суржик, які використовують опитані у неформальному та формальному спілкуванні.

Наші передбачення почасти підтвердилися, адже з понад 51 відсотка першокурсників, котрі зі знайомими та батьками вживають російської, третина послуговується також українською у формальних комунікативних ситуаціях. Якщо брати до уваги приналежність опитаних до філологічних або нефілологічних спеціальностей, то на філологічному факультеті в ДНУ це майже половина опитаних студентів – 48%, хоча вже респонденти нефілологічних спеціальностей того ж Дніпра в 65% послуговуються російською навіть в університетах⁴⁷.

⁴⁷ Настільки великий відсоток російської мови в місці навчання може свідчити також про недотримання в деяких внз статті *Мовного закону* про обов’язкове викладання українською мовою. Ми мали змогу пересвідчитися в цьому особисто, чуючи, як викладач нефілологічного факультету одного дніпровського вишу читав лекцію з гуманістичної дисципліни російською мовою. Що цікаво, тиждень перед цією подією члени *Національної комісії зі стандартів державної мови* відвідали цей заклад з плановою перевіркою.

Що ж до користування суржигом, то винятково ним, як декларують анкетовані, послуговуються лише 3,5%. Натомість суржигом та російською чи українською (в разі потреби) – вже 22%, з яких на російську мову переходить майже 17% суржикомовців проти 5% тих, котрі, все ж, обирають після суржику українську. Отже, вищий статус російської для респондентів назагал, а для носіїв суржику зокрема, є досі фактом і, на жаль, незмінним. Так само фактом є, за поданими в таблиці № 6 результатами, чергова редукція у вживанні винятково суржику: з 27% у бабусь та діусів до понад 7% в їхніх дітей і, нарешті, 3,5% в онуків. Небезпечнішою є, однак, така мовна практика, коли суржикомовні українці тяжіють більше до російської поза домом⁴⁸.

Чи згадана редукція означає, що колись суржику не стане? На це питання 30,5% відповіли, що так, 64% – що ні. Трохи більше 6% не дали однозначної відповіді. Подані аргументи, з одного боку, ілюструють емоційне ставлення до носіїв суржику (особливо в негативних відповідях), але з іншого – відкривають цілком свідоме розуміння, по-перше, процесів, що спричинили появу суржику в мовній практиці українців, по-друге, механізмів, котрі можуть посприяти його поступовій нівеляції. Скажімо, серед коментарів щодо слабкої ймовірності зникнення суржику переважають такі: 1) зручний спосіб спілкування (навіть звичка), що передається з покоління в покоління; 2) частина української мови, діалект; 3) мова села та малоосвічених людей; 4) співіснування російської та української мов і, отже, їх змішування (що й надалі сприятимуть суржикізації в мовленні). З-поміж емоційніших коментарів зачитую такі: 1) „завжди знайдуться люди, котрі принципово не говоритимуть українською” (Дніпро-нефіл-1⁴⁹); 2) „цих людей не змінити” (Дніпро-нефіл-83); 3) деякі володіють лише суржигом, або 4) „багато є тих, кому є все одно, чиста їхня мова, чи ні” (Дніпро-філ-20).

Як негативну, так і позитивну відповіді на питання про майбуття суржику об’єднує часто повторюваний історичний коментар, а саме: задовгий гніт і примусова інтеграція України в російський культурний простір. Серед пояснень, чому, на думку анкетованих, суржик таки перестане існувати, зазвичай подаються певні часові рамки або обставини, що можуть цьому посприяти. Деякі з запропонованих обставин мають емоційну конотацію, наприклад таку: 1) суржик зникне, „коли українці перестануть вважати північного сусіда братом” (Дніпро-філ-17), „після розірвання зв’язків із Росією, [...] що збільшить самосвідомість” (ХДУ-13); 2) „коли українці почнуть вчити рідну мову” (ХДУ-філ-10), „коли українізація стане більш жорстокою по відношенню до російської мови” (ЗНУ-філ-10); 3) „за 100-150 років, [...] при умові, що українці будуть

⁴⁸ У двох зі 158 анкет на підтвердження цієї тенденції додано також особисті дописи респондентів про те, що вони як носії суржику чи української (вдома та поза ним) переходять на російську ... у гуртожитку, адже, цитую, „такі наші реалії” (ЗНУ-філ-10) чи „не можу вільно спілкуватися рідною” (ДНУ-філ-7).

⁴⁹ Тут і в наступних посиланнях на респондента-джерело цифра, подана після скороченого запису вnz, відповідає номерів анкет в нашому дослідженні.

дотримуватись нового закону” (ЗНУ-філ-21). Що цікаво, у випадку обох – негативної чи позитивної – відповідей на це питання ми не спостерегли такої закономірності, коли за декларованого негативного ставлення до суржика коментар також мав виразну емоційність з прихованими або явними іронією, осудом і под.

Загалом ненегативне ставлення до суржика постулюють понад 83% опитаних, як можна побачити в таблиці далі. Говорячи ж про емоційний складник цього ставлення, то принаймні якусь емоцію суржик викликає в 35% респондентів. Якщо ж заглибитися у відповіді по досліджуваних містах, то найбільше декларують ненейтральне ставлення до змішування кодів першокурсники філологічного факультету ЗНУ – у їхніх відповідях відсоток емоцій сягає навіть 48%.

У цілому результати з доволі високим відсотком нейтрального ставлення до суржика свідчать, на наш погляд, про ще недостатній рівень мовної свідомості молодих українських громадян. Повторення опитування наприкінці бакалаврського чи магістерського циклу навчання серед цих же респондентів могло б засвідчити слухність або неслухність зазначеної гіпотези.

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
77% нейтральне (далі нейтр. – авт.), по 7,7% – негативне (далі негат. – авт.) і позитивне (далі позит. – авт.), 7,6% без відповіді	48% нейтр., 28% негат., 16% позит., 4% украї негативне, 4% без відповіді	61% нейтр., по 13% – позит. і вкрай негат., 9% негат., 4% без відповіді	57% нейтр., 24% негат., 13% позит., 5% украї негативне, 1% без відповіді	60,75% нейтр., 22,7 негат.і вкрай негат.; 12,4% позит., 4,15% без відповіді

Таблиця № 7. Ставлення опитаних до суржика

На часткове підтвердження вищезгаданої гіпотези вже нині, тобто на першому курсі навчання респондентів, запропонуємо відповіді анкетованих на питання „Чи суржик може мати вплив на сповільнення переходу на українську мову та, якщо так, серед якого покоління мовців?”

ХДУ-філ, 13	ЗНУ-філ, 25	ДНУ-філ, 23	Дніпро-нефіл, 97	Загальний підсумок, 158
54% ні, 23% так 23% без відповіді	72% так, 28% ні	61% ні, 35% так, 4% без відповіді	64% ні, 34% так, 2% без відповіді	51,75% ні, 41% так, 7,25% без відповіді

Таблиця № 8. Чи суржик має вплив на перехід його носія на українську мову?

Як бачимо, найбільше усвідомлення негативного впливу суржику на володіння українським мовним кодом мають студенти ЗНУ, тоді як у Херсоні чи Дніпрі відсоток тих, хто вже замислювався над цим, вагається між однією чвертю до більше третини респондентів. На прохання прокоментувати, старше чи молодше покоління мовців можуть мати більшу проблему з „заміною” суржику українською, деякі відповіді виявилися напрочуд розважними, як, скажімо: 1) розуміння того, що вихід із суржику на інший мовний рівень є виходом із зони комфорту, котрої більшість з носіїв намагається уникати (Дніпро-філ-17); 2) твердження про те, що молодше покоління, яке наслідує старше, і, на додаток, замало читає, може та вже має проблему з переходом на чисту українську в (не)формальному спілкуванні (Дніпро-нефіл-23); 3) коментар про те, що старше покоління, котре не вчилася в українських школах чи не відчувало потреби вивчити українську, не знало багатьох простих слів (скажімо *метелик* чи *краватка*), які молодше і вже більш освоєне з українською мовою покоління намагалося їм роз’яснити (ЗНУ-філ-21).

Останній коментар став для нас поштовхом до думки про поновлення анкетування серед цих респондентів за мінімум 4 роки, що могло б виявити зміни в опануванні й володінні українською мовою батьками, а також, що можливо, унаочнило б динаміку зростання/зменшення поширеності суржику. Що ж до істотних підсумків опитування назагал, підкреслимо таке: результати не підтвердили послуговування суржиком ані в анкетованих студентів, ані в їхніх батьків чи рідних старшого покоління на рівні більшому за 35%. Водночас дані, які ми одержали, виявили редукацію у вживанні змішаного субкоду в напрямі від другого до четвертого покоління мовців (що і були опитані нами). Насмілимося припустити, що зменшення суржиковживання відбулося, особливо у молодших мовців, на користь переходу на російський мовний код – унаслідок вищого соціального статусу російської, а також через ще не до кінця сформовану мовну свідомість 18-20-річних українців. Це почасти підтверджують й подані вище результати, хоч теза вимагає додаткового обґрунтування і більш масштабного соціологічного дослідження.

Висновки

Попри довголітню історію побутування суржику в усному мовленні українців, активне його вивчення розпочалося щойно наприкінці ХХ – на початку ХХІ стст. Уперше ґрунтовний лінгвістичний аналіз змішаного субкоду запропонував М. Флаер. Застосований ним неоцінний, але описовий метод вивчення суржику, візія впорядкованості цього мовлення була продовжена, хоч і релятивно, рядом інших лінгвістів, зокрема: Л. Біланюк, А. Брацьким, С. Дель Гаудіо, М. Мозером, Г. Гентшелем, О. Тараненком тощо. В українському мовознавстві суржик вивчався передусім з погляду його місця в українській мові та функціонування

в її системі. Характер деяких праць мав оцінний вимір, проте найбільше, як вважаємо, причинилися до дефініювання суржику як явища Л. Масенко, Л. Ставицька, В. Труб, О. Тараненко. Своєю чергою, суржик з погляду наукового зацікавлення дослідили І. Брага, Т. Фудерер, Л. Томіленко, а в площині соціолінгвістики – також Т. Кузнецова, О. Шевчук-Клюжева, О. Палінська і багато інших. Після настільки плідного в українському й зарубіжному мовознавстві періоду вивчення цього явища, нині помітна вже виразна зміна вектору багатьох досліджень у бік залучення соціологічних методів у нагромадженні точних даних. Ідеться про такі з методів, як відкриті та/або глибинні інтерв'ю з носіями суржику, закриті опитування, у тім числі й такі, що презентують всі регіони України.

Запропоновані в цій статті результати власного соціологічного дослідження, проведеного серед першокурсників на філологічних і нефілологічних факультетах п'ятох внз півдня й сходу України, засвідчили, що зі 158 респондентів тільки суржиком говорять уже майже вдев'ятеро менше 18-20-річних українців порівняно зі старшим поколінням їхніх же родин – це незважаючи на виразне позитивне чи нейтральне ставлення опитаних до гібридного субкоду. З іншого боку, оприявлена кількість мовців, що, все ж, воліють спілкуватися російською замість української чи суржику та обирають російську мову поза домом чи у формальній комунікації, є в узятих для аналізу містах дуже висока, більше половини респондентів. Саме цей показник, як також мінімальне число україномовної молоді, є проявом або наслідком певної моделі лінгвальної поведінки й мовної свідомості загалом, котрі ще вимагають дальших і циклічних моніторинвань – із залученням апарату культурологічної та антропологічної оцінок до вибору різними категоріями мовців українського чи російського мовних кодів або суржику.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Антоненко-Давидович Б., *Як ми говоримо*, Київ 1970. [Antonenko-Davidovič B., *Ак ми говоримо*, Київ 1970.]
- Брага І., *Суржик у соціолінгвістичному вимірі* [в:] „Вісник ЗНУ. Серія „Філологічні науки””, nr 1, 2012, с. 82–87. [Braga I., *Suržik u sociolingvističnomu vimiri* [v: „Vіsник ZNU. Seriâ „Filologični nauki””, nr 1, 2012, s. 82–87.]
- Вахтин Н., *Отчет по результатам исследовательского проекта „Новые языки новых государств: явления на стыке близкородственных языков на постсоветском пространстве”*, <http://old.eu.spb.ru>, [20.06.2019]. [Vahtin N., *Otčet po rezul'tatam issledovatel'skogo proekta „Novye âzyki novyh gosudarstv: âvleniâ na styke blizkorodstvennyh âzykov na postsovetskom prostranstve”*]
- Гладкий М., *Проблема культуры українського слова* [в:] „Життя й революція”, №1, 1927, с. 200–208. [Gladkij M., *Problema kul'turi ukraińs'kogo slova* [v:] „Žittâ j revolúciâ”, №1, 1927, s. 200–208.]

- Данилевська О. М., *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*, Київ 2019. [Danilevs'ka O. M., *Ukraïns'ka mova v Ukraïns'kij školi na počatku XXI stolittâ: sociolingvistični narisi*, Kiïv 2019.]
- Дель Гаудіо С., *Взаємодія між суржиком і діалектами* [в:] „Мова і культура”, №13/8/144, 2010, с. 136–144. [Del' Gaudio S., *Vzaêmudiâ miž suržikom i dialektami* [v:] „Mova i kul'tura”, №13/8/144, 2010, s. 136–144.]
- Долешаль У., Дубичинский В., Ройтер Т., *Суржик: лексико-грамматический и социолингвистический анализ (на материале аутентичных записей телепередачи)* [в:] „Русский язык в научном освещении”, №2(22), 2011, с. 247–267. [Dolešal' U., Dubičinskij V., Rojter T., *Suržik: leksiko-grammatičeskij i sociolingvističeskij analiz (na materiale autentičnih zapisěj teleperedaci)* [v:] „Russkij žyžy v naučnom osvešeniï”, №2(22), 2011, s. 247–267.]
- Єрмоленко С., *Культура мови на щодень*, Київ 2000. [Ėrmolenko S., *Kul'tura movi na šoden'*, Kiïv 2000.]
- Жиронкина О., *Лізла баба по леснице, упала з драбини: Заметки о языковой ситуации на Украине* [в:] „Отечественные записки. Журнал для медленного чтения”, №1, 2007, с. 284–295. [Žironkina O., *Lizla baba po lésnice, upala z drabini: Zametki o žyžykoj situacii na Ukraine* [v:] „Otečestvennye zapiski. Žurnal dlâ medlennogo čteniâ”, №1, 2007, s. 284–295.]
- Караванський С., *Секрети української мови*, Київ 1994. [Karavans'kij S., *Sekreti Ukraïns'koï movi*, Kiïv 1994.]
- Кузнецова Т. В., *Мова білінгвальної сім'ї у функціональному аспекті: дис... канд. філол. наук*, Київ 1999. [Kuzněcova T. V., *Mova bilingval'noï sim'ï u funkcional'nomu aspekti: dis... kand. filol. nauk*, Kiïv 1999.]
- Курохтина Т., *К вопросу об определении понятия „суржик”* [в:] „Славяноведение”, № 3, 2012, с. 93–101. [Kurohtina T., *K voprosu ob opredelenii ponâtiâ „suržik”* [v:] „Slavânovedenie”, № 3, 2012, s. 93–101.]
- Масенко Л., *Суржик: між мовою і язиком*, Київ 2011. [Masenko L., *Suržik: miž movoï i žyžikom*, Kiïv 2011.]
- Мозер М., „Суржик” чи „суржики”? [в:] „Українська мова”, №1, 2016, с. 27–54. [Mozer M., „Suržik” či „suržiki”? [v:] „Ukraïns'ka mova”, №1, 2016, s. 27–54.]
- Окара А., *На захист російської мови. Полтавський „суржик” та духовне плебейство* [в:] „І”, №22, 2001, <https://ji.lviv.ua/n22texts.okara-nazah.htm> [08.07.2020]. [Okara A., *Na zahist rosij's'koï movi. Poltavs'kij „suržik” ta duhovne plebejstvo* [v:] „І”, №22, 2001]
- Палінська О., „Українськість” vs. „суржик”: українська культура у сприйнятті носіїв українсько-російського змішаного мовлення [в:] „Мовознавство”, №1, 2018, с. 36–48. [Palins'ka O., „Ukraïns'kist'” vs. „suržik”: Ukraïns'ka kul'tura u sprijnâttî nosiïv Ukraïns'ko-rosij's'kogo zmišanogo movlennâ [v:] „Movoznavstvo”, №1, 2018, s. 36–48.]
- Палінська О., Кузнецова Т., *Украинско-русская смешанная речь в публичном пространстве* [в:] „Linguistica Copernicana”, №18, 2021, с. 85–104. [Palins'ka O., Kuznecova T., *Ukraïnsko-russkaâ smešannaâ reč' v publičnom prostranstve* [v:] „Linguistica Copernicana”, №18, 2021, s. 85–104.]
- Погрібний А., *Суржикізація* [в:] „Урок української”, №1-2, 2005, с. 9–13. [Pogrìbnij A., *Suržikizaciâ* [v:] „Urok Ukraïns'koï”, №1-2, 2005, s. 9–13.]

- Пономарів О., *Культура слова: мовностилістичні поради*, Київ 2001. [Ponomariv O., *Kul'tura slova: movnostilistični poradi*, Kiïv.]
- Радчук В., *Мова в Україні: стан, функції, перспективи* [в:] „Українська мова та література”, №1, 2000, с. 1–3. [Radčuk V., *Mova v Ukraïni: stan, funkції, perspektivi* [v:] „Ukraïns'ka mova ta literatura”, №1, 2000, s. 1–3.]
- Сербенська О., *Антисуржик. Вчимося ввічливо поводитись і правильно говорити*, Львів 1994. [Serbens'ka O., *Antisuržik. Včimosá vvičливо povoditis' i pravil'no govoriti*, L'viv 1994.]
- Смаль-Стоцький Р., *Українська мова в советській Україні*, Нью-Йорк-Торонто-Сідней-Париж 1969, <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/2075/ile.pdf>, [05.07.2020]. [Smal'-Stoc'kij R., *Ukraïns'ka mova v sověts'kij Ukraïni*, N'û-Jork-Toronto-Sidnej-Pariž 1969]
- Соколова С., *Лінгвальні та позалінгвальні аспекти функціонування суржиків в Україні* [в:] „Slavia Meridionalis”, nr 21, 2021, s. 2–19. [Sokolova S., *Lingval'ni ta pozalingval'ni aspekti funkcionuvannâ suržiku v Ukraïni* [v:] „Slavia Meridionalis”, nr 21, 2021, s. 2–19.]
- Ставицька Л., *Суржик: суміш, мова, стиль?* [в:] „Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе”, Ч.1: *Филологические науки*, № 2, 2001, с. 102–119. [Stavic'ka L., *Suržik: sumiš, mova, stil'?* [v:] „Dinamizm social'nyh processov v postsovetskom obšestve”, Č.1: *Filologičeskie nauki*, № 2, 2001, s. 102–119.]
- Ставицька Л., Труб В., *Суржик: суміш, мова, комунікація* [в:] *Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти*, Київ 2007, с. 32–120. [Stavic'ka L., Trub V., *Suržik: sumiš, mova, komunikaciâ* [v:] *Ukraïns'ko-rosijs'ka dvomovnist'. Lingvosociokul'turni aspekti*, Kiïv 2007, s. 32–120.]
- Тараненко О., *Варіантність vs. стабільність у структурі українсько-російського „суржиків” (УРС): сукупність ідіолектів vs. соціолект* [в:] „Studia Slavica Oldenburgensia”, №21, 2013, с. 27–60. [Taranenko O., *Variantnist' vs. stabil'nist' u strukturі Ukraïns'ko-rosijs'kogo „suržiku” (URS): sukupnist' idiolektiv vs. sociolekt* [v:] „Studia Slavica Oldenburgensia”, №21, 2013, s. 27–60.]
- Тараненко О., *Українсько-російський суржик: статус, тенденції, оцінки, прогнози* [в:] „Мовознавство”, №1, 2008, с. 14–30. [Taranenko O., *Ukraïns'ko-rosijs'kij suržik: status, tendencii, ocinki, prognozi* [v:] „Movoznavstvo”, №1, 2008, s. 14–30.]
- Томіленко Л., *Суржик як об'єкт наукових досліджень і дискусій* [в:] „Мовознавство”, №4, 2014, с. 69–80. [Tomilenko L., *Suržik âk ob'ëkt naukovih doslidžen' i diskusij* [v:] „Movoznavstvo”, №4, 2014, s. 69–80.]
- Труб В., *Активний і пасивний словниковий запас та його роль у сучасній мовній ситуації в Україні* [в:] „Мова і суспільство”, №7, 2016, с. 76–84. [Trub V., *Aktivnij i pasivnij slovníkovij zapas ta jogo rol' u sučasnij movnij situacii v Ukraïni* [v:] „Mova i suspil'stvo”, №7, 2016, s. 76–84.]
- Труб В., *Типи мовленнєвих відхилень як особливості і діалекту українсько-російських білінгвів* [в:] „Мова і суспільство”, №2, 2011, с. 79. [Trub V., *Tipi movlenněvih vidhilen' âk osoblivosti i diòlektu Ukraïns'ko-rosijs'kih bilingviv* [v:] „Mova i suspil'stvo”, №2, 2011, s. 79.]
- Труб В., *Явище „суржиків” як форма просторіччя в ситуації двомовності* [в:] „Мовознавство”, №1, 2000, с. 46–59. [Trub V., *Áviše „suržiku” âk forma prostoriččâ v situacii dvomovnosti* [v:] „Movoznavstvo”, №1, 2000, s. 46–59.]

- Фудерер Т., *Мовна стратифікація сучасного суспільства українського*, Київ 2013. [Fuderer T., *Movna stratifikaciâ sučasnoho suspil'stva ukraïns'kogo*, Kiïv 2013.]
- Хентшель Г., *Белорусская „трасянка” и украинский „суржик”: об основных различиях в степени влияния русского языка* [w:] „Przegląd rusycystyczny”, nr 2 (162), 2018, s. 190–206. [Hentšel' G., *Belorusskaâ „trasânka” i ukraïnskij „suržik”: ob osnovnyh različiâh v stepeni vliâniâ russkogo âzyka* [w:] „Przegląd rusycystyczny”, nr 2 (162), 2018, s. 190–206.]
- Хентшель Г., Тараненко О., *Мовний ландшафт України: українська мова, російська мова, „суржик” (уживаність – мовна компетенція – національне позиціонування)* [в:] „Мовознавство”, № 4, 2015, с. 3–25. [Hentšel' G., Taranenko O., *Movnij landšaft Ukraïni: ukraïns'ka mova, rosij's'ka mova, „suržik” (uživanist' – movna kompetenciâ – nacional'ne pozicijonuvannâ)* [v:] „Movoznavstvo”, № 4, 2015, s. 3–25.]
- Хмелько В., *Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості та тенденції змін за роки незалежності* [в:] „Наукові записки НаУКМА”, 32: Соціологічні науки, 2004, с. 3–15. [Hmel'ko V., *Lingvo-etnična struktura Ukraïni: regional'ni osoblivosti ta tendencii zmin za roki nezaležnosti* [v:] „Naukovî zapiski Naukma”, 32: Sociologični nauki, 2004, s. 3–15.]
- Чапленко В., *Децо про мову*, Нью-Йорк 1959, <https://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/15107/file.pdf> [05.07.2020]. [Čaplenko V., *Dešo pro movu*, N'û-Jork 1959.]
- Шевчук-Клюжева О., *Українське усне мовлення Донеччини*, Вінниця 2015. [Ševčuk-Ključeva O., *Ukraïns'ke usne movlennâ Doneččini*, Vînnicâ 2015.]
- Bernsand N., *Suržyk and National Identity in Ukrainian Nationalist Language Ideology* [in:] „Forum”, nr 17, 2001, p. 38–47.
- Bilaniuk L., *A typology of surZyk: Mixed Ukrainian-Russian language* [in:] „International Journal of Bilingualism”, nr 8/4, 2004, p. 409–425.
- Bracki A., *Suržyk. Historia i Teraźniejszość*, Gdańsk 2009.
- Danylenko A., *Iazychie and Suržyk: Mixing Languages and Identities in the Ukrainian Boderlands* [in:] *The Palgrave Handbook of the Slavic Languages, Identities and Borders*, pod red. T. Kamusella, M. Nomachi, C. Gibson, London XXII 2016, p. 81–100.
- Dubichynskiy V., Reuther T., Doleschal U., *Суржик: лексичний аспект (на матеріалі телепередачі „Ключовий момент”, лексикографічних джерел XIX-XXI стст. і результатів анкетування)* [в:] „Linguistica Copernicana”, №13, 2016, с. 335–364. [Dubichynskiy V., Reuther T., Doleschal U., *Suržik: leksičnij aspekt (na materialî teleperedaçi „Ključovij moment”, leksikografičnih džerel HІH-HHІ stst. i rezul'tativ anketuvannâ)* [v:] „Linguistica Copernicana”, №13, 2016, s. 335–364.]
- Flier M. S., *Suržyk or suržyks?* [w:] *Belarussian Trasjanka and Ukrainian Suržyk. Structural and social aspects of their description and categorization*, Oldenburg 2008, s. 39–56.
- Flier M. S., *Suržyk: The rules of engagement* [in:] „Harvard Ukrainian Studies”, nr 22, 2000, p. 113–136.
- Del Gaudio S., *Українсько-русская смешанная речь „суржик” в системе взаимодействия украинского и русского языков* [в:] „Slověne”, nr 2, 2015, s. 214–247. [Del Gaudio S., *Ukraïnsko-russkaâ smešannaâ reč' „suržik” v sisteme vzaimodejstviâ ukraïnskogo i russkogo âzykov* [v:] „Slověne”, nr 2, 2015, s. 214–247.]
- Del Gaudio S., *On the Nature of Suržyk: A Double Perspective* (Wiener Slawistischer Almanach. Sonderbände, 75), München-Berlin-Wien 2010.

- Hentschel G., *On the Development of Inflectional Paradigms in Belarusian Trasjanka: the Example of Demonstrative Pronouns* [in:] *Belarusian Trasjanka and Ukrainian Surżyk: Structural and social aspects of their description and categorization*, Oldenburg 2008, p. 99–133.
- Hentschel G., Reuther T., *Ukrainisch-russisches und russisch-ukrainisches Code-Mixing: Untersuchungen in drei Regionen im Süden der Ukraine* [w:] „Colloquium: New Philologies”, nr 5(2), 2020, s. 105–132.
- Hentschel G., Taranenko O., *Bilingualism or tricolalism: Ukrainian, Russian and „Surżyk” in Ukraine. Analysis and linguistic-geographical mapping* [w:] „Die Welt der Slaven”, LXVI, 2021, p. 268–299.
- Verschik A., *Contacts of Russian in the Post-Soviet space* [w:] „Applied Linguistics Review”, nr 1, 2010, p. 85–127.

Rysicz-Szafraniec Julia – dr, Instytut Filologii Słowiańskiej, Uniwersytet Wrocławski

zgłoszenie artykułu: 12 lutego 2022
przyjęcie artykułu do druku: 3 lipca 2022